

The Role of the Sciences and Techniques of Qur'anic Recitations in the Expansion of Qur'anic Culture and Knowledge in the Era of the Companions and the Followers

Kashif Ali¹ , Mohammad Hosein Rafiei²

1. Corresponding Author, PhD researcher, Al-Mustafa University, Qom, Iran: kamalkashif66@gmail.com
2. Student of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Knowledge, Ilam University, Ilam, Assistant professor, Al-Mustafa University, Qom, Iran: mohamadhosein_rafiei@miu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 17 March 2025
Received in revised form:
9 April 2025
Accepted: 2 May 2025
Available online: 17 June 2025

Keywords:
Qur'anic Reading
Variations,
Sciences and Techniques of
Qirā'āt,
Companions of the Prophet,
Successors (Tābi'ūn),
Personal Codices of the
Companions,
Exegetical Sciences,
Jurisprudential Sciences,
History of the Qur'an,
Qur'anic Culture.

ABSTRACT

Objective: The Qur'ān, as the central text of Islamic civilization, has always been the focus of efforts for preservation, understanding, and dissemination. Among the key means of achieving this were the sciences and techniques of Qur'ānic recitation, which played a crucial role during the era of the Companions and Successors (Ṣaḥāba and Tābi'ūn). This study aims to explore the role of Qur'ānic recitation sciences in the expansion of Islamic culture and knowledge during the first two centuries of Islam, and their impact on tafsir and jurisprudence.

Method: This research employs a descriptive-analytical approach, relying on library sources. Data were collected from historical and exegetical works, as well as from the writings of early Qur'ānic scholars. Special attention was given to the study of the personal codices (maṣāḥif) of the Companions and their role in Qur'ānic instruction and transmission.

Results: Findings show that the diversity of recitations and the personal codices of Companions such as 'Alī ibn Abī Ṭālib, Ibn Mas'ūd, and Ubayy ibn Ka'b contributed not only to the preservation of the Qur'ān but also to the promotion of Qur'ānic understanding. These differences enriched exegetical and juridical studies, leading to new interpretative and legal insights. Qur'ān teachers such as Ibn Mas'ūd, Ibn 'Abbās, and Zayd ibn Thābit played a vital role in centers like Medina, Kūfa, and Baṣra, training generations of Qur'ān reciters and transmitters and thereby expanding Qur'ānic culture.

Conclusions: The sciences and techniques of Qur'ānic recitation in the era of the Companions and Successors were instrumental in preserving and spreading the Qur'ān and its teachings. Rather than causing division, differences in recitation fostered intellectual and cultural growth in early Islamic society. The codices and educational efforts of the early generations provided a lasting legacy, laying the foundations for Islamic civilization and the global dissemination of Qur'ānic knowledge.

Cite this article: Ali, K., & Rafiei, M.H. (2025), The Role of the Sciences and Techniques of Qur'anic Recitations in the Expansion of Qur'anic Culture and Knowledge in the Era of the Companions and the Followers. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 373-404.
<https://doi.org/10.22034/qer.2025.18785.1258>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18785.1258>

Introduction

The Holy Qur'an, as the foundational text upon which Islam and Islamic civilization are built, has always been at the center of attention for Muslims. Continuous efforts have been made throughout Islamic history to preserve, understand, and disseminate the Qur'an across Muslim societies. Among the significant aspects of these efforts are the sciences and techniques of Qur'anic recitations ('ulūm al-qirā'āt), which have played a vital role in safeguarding the authenticity of the Qur'an and promoting its teachings. During the time of the Companions (ṣaḥābah) and the Followers (tābi'ūn), particularly in the first two Hijri centuries, variations in Qur'anic recitations and the distinctive features of the personal codices (maṣāḥif) of the Companions served as primary instruments for the diffusion of Islamic culture. This study examines the role of the sciences of Qur'anic recitations in spreading Qur'anic knowledge and Islamic culture during this critical historical period.

Research Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach, utilizing data drawn from primary historical and exegetical sources. Various materials, including Islamic history texts, Qur'anic commentaries (tafsīr), and works by early Qur'anic scholars, were analyzed. Particular attention was given to the study of the personal codices of the Companions and Followers and their role in Qur'anic education during this era. The research further explores the relationship between recitational differences and the broader dissemination of Islamic culture in the early centuries of Islam.

Findings

In the early centuries of the Hijrah, differences in Qur'anic recitations and the diversity of the codices of the Companions and Followers were a notable reality in the transmission of the Qur'an. Personal maṣāḥif, such as those attributed to Imām 'Alī, Ibn Mas'ūd, and Ubayy ibn Ka'b, played a crucial role in Qur'anic instruction and dissemination. These maṣāḥif, with their particular features - including slight differences in sūrah arrangement and interpretive annotations - not only contributed to the preservation of the Qur'anic text but also reflected a diversity of perspectives on Qur'anic understanding among the early Muslim community.

Furthermore, the science of recitations, by analyzing the various modes of Qur'anic pronunciation and the associated divergences, especially in exegetical contexts, significantly contributed to the flourishing of both

Qur'anic exegesis and Islamic jurisprudence during the period of the Companions and the Followers. These recitational differences influenced the interpretation of Qur'anic meanings and were instrumental in the development of legal reasoning (ijtihād), a phenomenon that continued into later theological and jurisprudential discussions.

In addition, prominent Qur'anic teachers and early exegetes such as Muṣ'ab ibn 'Umayr, 'Abdullāh ibn Mas'ūd, 'Abdullāh ibn 'Abbās, and Zayd ibn Thābit played pivotal roles in the education and dissemination of Qur'anic knowledge. Their efforts in teaching proper recitation and explaining the meanings of verses contributed substantially to the spread of Qur'anic understanding and Islamic culture. Especially in key centers such as Medina, Kufa, and Basra, these figures trained generations of Qur'anic memorizers and reciters who significantly advanced the sciences of the Qur'an in the Islamic world.

Conclusion

The sciences and techniques of Qur'anic recitations and the differences therein played a foundational role in the development of Qur'anic knowledge and the spread of Islamic culture during the era of the Companions and the Followers. These recitational variations contributed not only to the preservation and interpretation of the Qur'an but also to the emergence of exegetical and legal sciences in the Islamic tradition. The personal codices of the Companions and Followers, with their distinctive features, served as authoritative resources for Qur'anic education and the promotion of Islamic knowledge in various communities.

The efforts of Qur'anic educators such as Muṣ'ab ibn 'Umayr, 'Abdullāh ibn Mas'ūd, Zayd ibn Thābit, and others were crucial to the expansion of Qur'anic and Islamic educational culture. These individuals were not merely transmitters of the Qur'an; they also interpreted and clarified its verses, thereby influencing the formation of diverse exegetical traditions and contributing to the rise of religious literacy in early Muslim societies.

Ultimately, this study demonstrates that the sciences of Qur'anic recitation and the maṣāḥif of the early generations were instrumental in preserving and promoting the Qur'an and its teachings in the formative centuries of Islam. These scholarly and cultural efforts laid the foundation for Islamic civilization and enabled the widespread dissemination of Qur'anic knowledge across the Muslim world.

نقش علوم و فنون قرائات در گسترش فرهنگ و معارف قرآن کریم در عصر صحابه و تابعین

کاشف علی^۱ و محمدحسین رفیعی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش پژوه دکتری جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران، رایانامه: kamalkashif66@gmail.com

۲. استادیار جامعه المصطفی العالمية، قم، ایران، رایانامه: mohamadhosein_rafiiei@miu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: قرآن کریم به عنوان محور اصلی فرهنگ و تمدن اسلامی، همواره موضوع تلاش های گسترده در حفظ و ترویج بوده است. یکی از مهم ترین ابزارها در این زمینه، علوم و فنون قرائات است که در عصر صحابه و تابعین نقش برجسته ای در گسترش فرهنگ و معارف قرآنی ایفا کردند. هدف این پژوهش، بررسی جایگاه قرائات و اختلافات قرآنی در توسعه فرهنگ اسلامی و تأثیر آن بر علوم تفسیری و فقهی در سده های نخست هجری است.

روش تحقیق: این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع کتابخانه ای انجام شده است. داده ها از منابع تاریخی، تفسیری و آثار مفسران و قاریان اولیه گردآوری و تحلیل شده اند. بررسی مصاحف صحابه و تابعین و تحلیل نقش آنان در تعلیم و تعلم قرآن، از محورهای اصلی تحقیق بوده است.

یافته ها: نتایج نشان می دهد که اختلاف قرائات و تنوع مصاحف شخصی صحابه همچون مصحف امام علی، ابن مسعود و ابی بن کعب، علاوه بر حفظ متن قرآن، به ترویج معارف قرآنی و ایجاد تنوع در فهم قرآن کمک کرد. این اختلافات، زمینه ساز رشد علوم تفسیری، فقهی و کلامی شدند و به شکل گیری استنباطات فقهی جدید انجامیدند. همچنین، معلمان قرآن از جمله ابن مسعود، ابن عباس و زید بن ثابت در مراکز علمی مانند مدینه، کوفه و بصره، نقشی حیاتی در تربیت حافظان و قاریان قرآن و گسترش فرهنگ قرآنی داشتند.

نتیجه گیری: علوم و فنون قرائات و اختلافات قرائت در دوران صحابه و تابعین، نقش محوری در حفظ و ترویج قرآن و معارف اسلامی ایفا کردند. این اختلافات نه تنها عامل تفرقه نبودند بلکه موجب غنای علمی و فرهنگی در جوامع اسلامی شدند. مصاحف و تلاش های آموزشی صحابه و تابعین میراثی ارزشمند برای نسل های بعدی بر جای گذاشت و بستر شکل گیری تمدن اسلامی و اشاعه جهانی فرهنگ قرآنی را فراهم ساخت.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۷

کلیدواژه ها:

اختلاف قرائت قرآن،

علوم و فنون قرائات،

صحابه،

تابعین،

مصاحف صحابه،

علوم تفسیری،

علوم فقهی،

تاریخ قرآن،

فرهنگ قرآنی.

استناد: علی، کاشف و رفیعی، محمدحسین (۱۴۰۴). نقش علوم و فنون قرائات در گسترش فرهنگ و معارف قرآن کریم در عصر

صحابه و تابعین. *مطالعات قرائت قرآن*، ۱۳ (۲۴)، ۳۷۳-۴۰۴. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18785.1258>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمية.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.18785.1258>

مقدمه

قرآن کریم، کلام جاودان و معجزه خاتم الانبیاء حضرت محمد ﷺ، نه تنها کتاب هدایت و شریعت، بلکه سرچشمه اصلی فرهنگ و تمدن اسلامی است. از نخستین لحظات وحی، فهم عمیق، تبیین صحیح و انتقال دقیق این پیام الهی در کانون دغدغه‌های پیامبر ﷺ و پیروان او قرار داشت. در این میان، آنچه بعدها تحت عنوان علوم و فنون قرائات شناخته شد، نقشی محوری در حفظ اصالت متن، اشاعه مفاهیم و تبیین معانی قرآن ایفا کرد. این علوم شامل شناخت وجوه مختلف قرائت قرآن، بررسی اسانید و طرق نقل آن، و تحلیل ریشه‌های تفسیری و لغوی اختلافات قرائی است.

این مقاله با تمرکز بر سده‌های نخستین اسلامی، یعنی دوران پربرکت صحابه و تابعین تا پایان قرن سوم هجری، نقش اساسی مصاحف شخصی صحابه و فعالیت‌های پربار معلمان و مفسران قرآن از میان این دو نسل را در توسعه و اشاعه فرهنگ اسلامی بررسی می‌کند. این دوره، زمان پایه‌گذاری بسیاری از علوم اسلامی و شکل‌گیری هویت فرهنگی امت اسلامی بود، و قرآن و علوم مرتبط با آن، بستر اصلی این تحولات را فراهم آوردند.

پیشینه پژوهش: گرچه مطالعات گسترده‌ای در زمینه قرائت و قرائات صورت گرفته و از اواخر سده نخست اسلامی، برخی تابعان به نگارش تک‌نگاره‌هایی در این حوزه پرداخته‌اند - که تا امروز نیز این روند ادامه یافته است - اما تأثیر علم قرائات بر فرهنگ و معارف قرآنی جامعه اسلامی، به‌ویژه نقش آن در سیره صحابه و تابعین، کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. نگارنده به منابع مستقیمی در این رابطه دست نیافته و پژوهش حاضر را می‌توان از تازه‌ترین آثار در این زمینه دانست که با رویکردی نوین تدوین شده است.

در منابع تفسیری، تاریخی و علوم قرآنی، به صورت پراکنده و با اهداف متفاوت، به سیره قرآنی صحابه و تابعین اشاره شده است؛ اما نحوه اثرپذیری این سیره از علوم و فنون قرائات قرآن کریم و ارتباط میان این دو، موضوعی است که این مقاله بدان پرداخته است.

الف. مفهوم‌شناسی

برای ورود به بحث، لازم است واژگان «قرائت»، «قرائات» و «فرهنگ» از دیدگاه لغوی و اصطلاحی مورد بررسی قرار گیرند تا زمینه مناسبی برای ورود به ساختار اصلی محتوای مقاله فراهم شود.

۱. قرائت

واژه «قرائت» در لغت از ریشه «قَرَأَ» گرفته شده است. راغب اصفهانی در تعریف قرائت می‌گوید: «ضَمُّ الحُرُوفِ وَ الكَلِمَاتِ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ فِي التَّرْتِيلِ، وَلَا يُقَالُ لِلْحَرْفِ الْوَاحِدِ إِذَا تَفَوَّهَ بِهِ قِرَاءَةً» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۶۸).

قرائت به معنای «جمع کردن و به هم پیوستن» است و در زبان عربی، به پیوند حروف و کلمات اشاره دارد که با ترکیب آنها، جملات مفید ساخته می‌شوند. بنابراین، هرگونه جمع و پیوندی قرائت محسوب نمی‌شود، و همچنین تلفظ یک حرف به تنهایی قرائت نامیده نمی‌شود. به همین دلیل، زمانی که قاری حروف، کلمات و جملات را به صورت مرتب و منظم کنار هم قرار می‌دهد، به این عمل قرائت گفته می‌شود.

ابن منظور نیز در تعریف قرائت می‌نویسد: «وَقَرَأْتُ الشَّيْءَ قِرَاءً: جَمَعْتُهُ وَصَمَمْتُ بَعْضَهُ إِلَى بَعْضٍ» (ابن منظور، ۱۹۸۸: ۱۲۸/۱). از این تعریف می‌توان دریافت که قرائت در اصل به معنای خواندن نیست، بلکه مفهوم گردآوری و پیوند دادن نیز در آن نهفته است. در حوزه علوم قرائات، تعاریف متعددی برای اصطلاح قرائت ارائه شده است که چند نمونه از آنها عبارتند از:

- ابن جزری: قرائت عبارت است از علمی که چگونگی تلفظ کلمات قرآن و اختلاف آنها را بررسی می‌کند، به گونه‌ای که این اختلافات به ناقلان آن نسبت داده شده‌اند (ابن جزری، بی‌تا، ۴۹).
- زرکشی: قرائت به معنای اختلاف الفاظ وحی نازل شده بر پیامبر ﷺ، از جهت نوشتار و نحوه ادای حروف، مانند تخفیف و تثقیل، است که توسط قراء نقل شده است (زرکشی، ۱۳۷۶: ۴۶۵/۱).

- **دمیاطی:** قرائت علمی است که از طریق آن، اتفاق و اختلاف ناقلان کتاب الهی در حذف، اثبات، حرکات، سکنت و سایر جنبه‌های مربوط به تلفظ یا ابدال حروف، از طریق شنیدن مشخص می‌شود (دمیاطی، بی‌تا، ۶).

قرائت از نگاه دانشمندان علوم قرآنی

عبدالعظیم زرقانی در مناهل العرفان قرائت را این‌گونه تعریف می‌کند: «قرائت به معنای خواندن الفاظ و عبارات قرآن کریم به شیوه تلاوت پیامبر ﷺ، با کیفیتی که مورد تأیید آن حضرت قرار گرفته و توسط عالمان قرائت روایت شده است. ملاک قرائت صحیح، صحت سند، مطابقت با رسم الخط مصحف عثمانی و موافقت با قواعد زبان عربی است» (زرقانی، بی‌تا، ۲۹۳/۱).

صبحی صالح معنای اصلی واژه "قرائت" را خواندن و تلاوت می‌داند و می‌گوید: «کلمه قَرَأَ در میان عرب، پیش از اسلام، به معنای "تلاوت" رایج بوده است» (صبحی صالح، ۱۳۷۲: ۱۹-۲۰).

محمد هادی معرفت نیز در تعریف قرائت می‌نویسد: «القرأة تعني وجهاً من احتمالات النص القرآني» (معرفت، ۱۳۸۸: ۹/۲). قرائت یعنی یکی از وجوه احتمالی نص قرآن.

وی در تعریف دیگری می‌نویسد: «قرائت، همان تلاوت و خواندن قرآن کریم است و اصطلاحاً به گونه‌ای از تلاوت اطلاق می‌شود که دارای ویژگی‌های خاصی باشد. بدین معنا که هرگاه تلاوت قرآن به گونه‌ای باشد که از نص وحی الهی حکایت کند و بر اساس اجتهاد یکی از قراء معروف، بر پایه اصول علمی مشخص، استوار باشد، قرائت قرآن تحقق یافته است. البته قرآن دارای نص واحدی است و اختلاف میان قراء، در واقع اختلاف در نحوه دستیابی به این نص واحد است» (معرفت، ۱۳۸۷: ۱۶۶).

عبدالهادی فضلی نیز با جمع‌بندی تعاریف موجود، قرائت را این‌گونه تعریف می‌کند: «قرائت، تلفظ الفاظ قرآن است، همان‌گونه که پیامبر اکرم ﷺ آن را تلفظ کرده‌اند یا همان‌طور که در برابر ایشان قرائت شده و مورد تأیید و تقریر قرار گرفته است» (فضلی، ۱۹۸۰: ۶۸؛ طباطبایی، ۱۳۹۴: ۱۵۹).

۲. فرهنگ

لغت‌دانان معانی متعددی برای واژه فرهنگ برشمرده‌اند که برخی از آنها عبارت‌اند از: «کشیدن»، «سنگینی و وزن»، «عقل و دانش»، «نیکویی»، «تربیت و پرورش»، «بزرگی»، «عظمت»، «بزرگواری»، «فضیلت»، «وقار»، «شکوه‌مندی»، «حکمت»، «هنر»، «علم»، «معرفت»، «فقه» و «شریعت» (دهخدا، ذیل واژه فرهنگ).

در زبان فارسی، واژه فرهنگ از ریشه هنگ (معادل نتج در شکل اوستایی) و هنجیدن به معنای «کشیدن»، به همراه پیشوند فر (معادل wort در لاتین، به معنای «از میان» یا «از خلال») مشتق شده است. این واژه در مجموع به معنای «کشیدن از میان چیزی» است (حسن عمید، ۱۳۶۴: ۱۰۷۱).

اندیشمندان دیدگاه‌های متفاوتی درباره تعریف فرهنگ ارائه داده‌اند: برخی فرهنگ را مبتنی بر علوم و دانش موجود در جامعه دانسته‌اند (آشوری، ۱۳۸۹: ۴۴). برخی دیگر بر بینش‌ها و اعتقادات تأکید کرده‌اند (حداد عادل، ۱۳۸۰: ۷). گروهی ارزش‌ها را پایه اصلی فرهنگ دانسته‌اند (آشوری، ۱۳۸۹: ۹۲). برخی آن را مجموعه‌ای از آداب و رسوم تعریف کرده‌اند (اسدی، ۱۳۸۸: ۱۲۴/۳۴). از دیدگاه برخی پژوهشگران، فرهنگ با معارف دینی مترادف است (روح‌الامینی، ۱۳۸۰: ۱۵).

یکی از جامع‌ترین تعاریف فرهنگ را گی‌روشه ارائه کرده است: «فرهنگ مجموعه‌ای پیوسته از شیوه‌های تفکر، احساس و عمل است که کم و بیش مشخص بوده، توسط تعداد زیادی از افراد فراگرفته می‌شود و میان آنان مشترک است. فرهنگ به دو شیوه عینی و نمادین به کار گرفته می‌شود تا این اشخاص را به یک جمع خاص و متمایز تبدیل کند» (گی‌روشه، ۱۳۷۴: ۱۲۳).

با توجه به تعاریف فوق، می‌توان فرهنگ را این‌گونه تعریف کرد: «فرهنگ مجموعه‌ای هماهنگ از بینش‌ها و ارزش‌هاست که چون روحی در کالبد جامعه جریان داشته و آثار آن در زندگی افراد نمایان می‌شود».

این تعریف، فرهنگ را به‌عنوان مجموعه‌ای از معارف و بینش‌های مرتبط با جهان هستی در نظر می‌گیرد که ارزش‌های برگرفته از آن، رفتارهای انسان را به‌سمت هدفی مشخص هدایت کرده و به زندگی او معنا می‌بخشند.

منظور از فرهنگ و معارف اسلامی در این پژوهش، مجموعه‌ای از معارف، بینش‌ها و جهان‌بینی در منظومه معرفتی دین اسلام است که شامل ارزش‌ها، رفتارها و گفتمان‌های برخاسته از آن در بستر جامعه می‌شود.

اکنون، پس از مفهوم‌شناسی وازگان اساسی پژوهش، لازم است برای دستیابی به هدف مقاله، مروری تاریخی بر رویکرد قرائت و چگونگی شکل‌گیری قرائت‌های مختلف صورت گیرد.

ب. جایگاه اثرگذار علوم و فنون قرائات در تاریخ قرآن و فرهنگ اسلامی

۱. نقش قرائات در تاریخ قرآن

«قرائات»، جمع قرائت است و به تکرر و تنوع شیوه‌های قرائت قرآن کریم در سده‌های نخستین هجری اشاره دارد. مسئله قرائت و شکل‌گیری علم قرائات از ارزش بالایی برخوردار است و از زوایای مختلف قابل بررسی است. شاید بتوان گفت که یکی از مهم‌ترین عوامل صیانت قرآن از تحریف، همین مسئله بوده است، زیرا ممارست در خواندن قرآن و پیگیری این امر از آغاز نزول وحی تاکنون، آن را به متنی متواتر و تغییرناپذیر تبدیل کرده که تغییر آن به‌صورت عادی محال است.

سفارش‌های فراوان پیامبر اسلام ﷺ و پیشوایان دین درباره ارزش و ثواب قرائت قرآن، قابل انکار نیست. حتی قرائتی که کمترین سطح فهم را به همراه داشته باشد نیز دارای فضیلت است. این همه تأکید بر قرائت قرآن با چه هدفی صورت گرفته است؟ آیا جز صیانت از قرآن به‌عنوان والاترین هدف مدنظر بوده است؟ آیا دستیابی به این هدف، جز از طریق سامان‌دهی قرائت، قانونمند کردن آن و ایجاد چارچوبی مشخص در قالب علم قرائات امکان‌پذیر بوده است؟ حتی در زمینه اختلاف قرائت‌ها نیز ارزیابی مثبتی انجام شده و فوایدی برای آن مطرح شده است. از جمله:

- تسهیل قرائت قرآن برای امت اسلامی، به‌ویژه در تلفظ صحیح کلمات بر اساس لهجه‌های مختلف، با توجه به تعدد زبان‌ها و گویش‌ها؛
- آشکار شدن احکام فقهی مورد اجماع فقها و امکان ترجیح یک حکم فقهی بر حکم دیگر؛
- جمع میان دو حکم مختلف فقهی، که در برخی موارد موجب توسعه استنباط‌های شرعی شده است؛
- نمایش اوج بلاغت، اعجاز و ایجاز قرآن، که با حفظ ساختار اصلی کلمات، امکان تلفظ‌های گوناگون و تفاوت‌های آوایی در آن وجود دارد.

۲. پیشینه قرائات

تاریخ قرائات به طور کلی به چهار دوره یا مرحله تقسیم می‌شود:

مرحله اول: دوره پیدایش قرائت قرآن، که در این مرحله، آیات قرآن توسط فرشته وحی بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل و توسط ایشان تلاوت می‌شد. سپس پیامبر همان قرائت را به صحابه منتقل می‌کرد. در این دوره، تنها یک گونه قرائت وجود داشت.

مرحله دوم: دوره شکل‌گیری قرائات مختلف در شهرهای اسلامی، که با گسترش اسلام در کشورهای مختلف آغاز شد. هرچند عثمان بن عفان تلاش کرد با تدوین یک مصحف واحد به این وضعیت پایان دهد، اما ویژگی‌های مصاحف عثمانی نه تنها باعث وحدت قرائات نشد، بلکه تشتت و افزایش بیشتر قرائات را به دنبال داشت.

مرحله سوم: دوره اختیار و گزینش قرائات که به نیمه اول قرن دوم هجری مربوط می‌شود. در این دوره، هر قاری از میان روایت‌هایی که در اختیار داشت، بر اساس اجتهاد خود یک وجه را انتخاب می‌کرد. این روند به قدری گسترده شد که قاضی اسماعیل بن اسحاق مالکی (متوفی ۲۸۱ ق) کتابی در باب قرائات تألیف کرد و در آن، قرائات بیست نفر را گردآوری نمود (ابن الجزری، بی‌تا، ۳۴/۱).

مرحله چهارم: دوره حصر قرائات که با تلاش‌های ابن مجاهد (متوفی ۳۲۴ ق) آغاز شد. او کوشید با محدود کردن قرائت‌های معتبر به هفت قرائت، از تشتت و پراکندگی بیش از اندازه در قرائات مسلمانان جلوگیری کند. هرچند تا حدود زیادی در این کار موفق بود، اما پس از او، قرائات ده‌گانه و چهارده‌گانه نیز مطرح شدند. از این دوره به بعد، مفسرانی که به نگارش تفسیر قرآن می‌پرداختند، باید موضع خود را در برابر اختلاف قرائات روشن می‌کردند و به این پرسش پاسخ می‌دادند که در مواجهه با قرائات مختلف، چه روشی را در پیش خواهند گرفت؟ آیا همه قرائات را معتبر می‌دانند؟ یا فقط قرائات سبعة را؟ یا تنها به قرائت رایج اکتفا می‌کنند؟ مفسران از قرن چهارم هجری به بعد، یکی از این رویکردها را در تفسیر قرآن برمی‌گزیدند.

ج. نقش قرائات در توسعه دانش های قرآنی و اسلامی

همان گونه که بیان شد، پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، از نیمه دوم قرن اول هجری، قرائت قرآن کریم به طور جدی دچار اختلاف شد. این اختلاف های ابتدایی، پس از مدتی به عنوان یک واقعیت غیرقابل اجتناب در عرف مسلمانان رسمیت یافت، تا آنجا که به شکل گیری قرائات مختلف در شهرها و بلاد اسلامی انجامید. سپس، این روند با توحید مصاحف توسط خلیفه سوم (عثمان بن عفان) و پس از گذشت زمان، به رواج دوباره قرائات گوناگون و در نهایت به حصر قرائات توسط ابن مجاهد منتهی شد.

گرچه پدیده اختلاف قرائات از منظر اعتقادی امری نامطلوب تلقی می شود، اما با تأمل در تاریخ سده های نخستین، می توان مزیت هایی برای اختلافات به وجود آمده در قرائت قرآن کریم برشمرد. اکنون به برخی از مهم ترین مزیت های این پدیده اشاره می کنیم.

۱. گسترش مطالعات و دستاوردهای تفسیری

گرچه اختلاف قرائت در برخی از آیات موجب تغییر در معنای کلام و ایجاد اختلاف در برداشت و فهم قرآن کریم شده است، اما در بسیاری از موارد، این اختلاف سبب روشن گری، تبیین و توضیح آیات گردیده است. به عبارت دیگر، می توان گفت یکی از مهم ترین فواید اختلاف قرائات ها، کشف، پرده برداری و ارائه تفسیرهای گوناگون از معنای آیات است.

ابن جزری در این باره می گوید: «از بزرگ ترین براهین و آشکارترین دلایل، این است که با وجود اختلاف و تنوع بسیار در قرائت ها، هیچ گونه تضاد، تناقض و مخالفتی در آن ها وجود ندارد؛ بلکه به طور کلی، برخی از آن ها تأییدکننده و بیان کننده برخی دیگرند و بعضی از آن ها بر بعضی دیگر شهادت می دهند» (زقزوق، ۱۴۲۳: ۳۳۳).

۲. توسعه مطالعات کلامی

برخی از پیروان مذاهب در دوره های پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، برای سازگار ساختن باورها و اعتقادات خویش با آیات قرآن کریم، به قرائت این آیات بر اساس استنباطات خاص و سلیقه های شخصی خود می پرداختند. به عنوان نمونه، معتزله که قائل به عدم تکلم مستقیم خداوند بودند، آیاتی مانند «کلم الله موسی تکلیما» (نساء: ۱۶۴) را به گونه ای می خواندند که «الله» منصوب باشد و

متکلم در آیه، حضرت موسی علیه السلام قرار گیرد نه خداوند متعال (زمخشری، ۱۴۱۸: ۵۸۲/۱). در مقابل، کسانی که قائل به رؤیت خداوند بودند، کلمه «ملکا» در آیه «واذ رایث ثم رایث نعیم و ملکا کبیرا» (انسان: ۲۰) را با کسر لام («ملکا») قرائت می کردند تا مستندی برای امکان رؤیت خداوند در آخرت باشد. ابن جزری در این باره نقل می کند که ابن کثیر و برخی از قراء در وجه این قرائت گفته اند: «هی من اعظم دلیل علی رویه الله فی الآخره»؛ این قرائت از بزرگ ترین دلایل بر امکان رؤیت خداوند در آخرت است (ابن جزری، بی تا، ۳۰/۱).

۳. توسعه مطالعات تاریخ صدر اسلام

یکی دیگر از فواید بررسی اختلاف قرائات، آشکار شدن اختلافات سیاسی در دوره پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. از آنجا که برخی افراد با حب و بغض های جانبدارانه سیاسی، در تلاش بودند خواسته ها و اهداف خود را بر عموم مسلمانان تحمیل کنند، به ناچار می کوشیدند زمینه های فرهنگی لازم برای این امر را فراهم نمایند. زیرا اگرچه آنان نمی توانستند مستقیماً در متن قرآن دست ببرند، اما ساده ترین و کم هزینه ترین راه را در ارائه قرائت های مختلف و سلیقه ای می دیدند. از منظر آنان، با تکیه بر حدیث «سبعه احرف» می توانستند قرائت های اجتهدی و مطابق با خواست خود را - بدون تحریک احساسات مخالفان - بر آیات قرآن تحمیل کنند، بی آنکه مقاومتی جدی در برابر آنان شکل گیرد.

برای نمونه، در آیه «وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ» (توبه: ۱۰۰)، واژه «الأنصار» به حالت رفع و بدون واو در «وَالَّذِينَ» قرائت شد (سیوطی، ۱۴۱۴: ۲۶۹/۳). با این قرائت، ویژگی سبقت در دین تنها به مهاجران اختصاص می یافت و از این طریق، رهبری سیاسی آنان بر انصار، مستند به قرائت قرآنی جلوه داده می شد. با این حال، این تلاش ها با مخالفت ابی بن کعب مواجه شد و به نتیجه نرسید.

۴. توسعه مطالعات فقهی

یکی دیگر از آثار بررسی اختلاف قرائات، آشکار شدن اختلافات فقهی است. در برخی موارد، فقهای پیشین برای صدور فتوای خاص به قرائات شاذ استناد کرده اند.

به عنوان مثال، در مسئله تماس بدنی با زن - اینکه آیا هر نوع تماس با زن موجب بطلان وضو است یا فقط تماس ناشی از آمیزش جنسی موجب بطلان وضو می‌شود - اختلاف نظر وجود دارد. فقهای امامیه مطلق تماس را ناقض وضو نمی‌دانند، در حالی که برخی از فقهای اهل سنت مانند شافعی، مطلق لمس را از نواقض وضو به شمار می‌آورند (شافعی، ۱۳۶۷: ۳۵/۱).

این اختلاف فقهی در واقع ریشه در اختلاف قرائت در آیه ۴۳ سوره نساء و آیه ۶ همین سوره دارد. در قرائت مشهور، جمله «أَوْ لَمْ تُنْمَسِّمُ النِّسَاءَ» با الف، از باب مفاعله و کنایه از آمیزش جنسی است. اما در قرائت دیگر، این واژه بدون الف به صورت «لَمْ تُنْمَسِّمُ النِّسَاءَ» خوانده شده است که در این صورت به معنای مطلق لمس و تماس خواهد بود (القرطبی، ۱۳۸۴: ۲۲۳/۵).

د. نقش مصاحف صحابه در توسعه تعلیم قرآن

پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، با گسترش جغرافیایی اسلام و پیوستن اقوام گوناگون به این دین، نیاز به گردآوری و تدوین یک نسخه واحد و مورد اجماع از قرآن کریم بیش از پیش احساس شد. هرچند این اقدام رسمی در دوران خلفای راشدین به اوج خود رسید، اما پیش از آن، برخی از صحابه بزرگوار، به دلیل دانش و نزدیکی شان به وحی، نسخه‌های شخصی از قرآن را جمع‌آوری کرده بودند. این نسخه‌ها به «مصاحف صحابه» شهرت یافتند.

مصاحف صحابه، هرچند ممکن است در ترتیب سوره‌ها یا درج برخی توضیحات تفسیری تفاوت‌هایی داشته باشند، اما متن اصلی قرآن را با دقت و امانت حفظ کرده بودند. این نسخه‌ها در عمل به عنوان منابع اصلی تعلیم و آموزش قرآن در مناطق مختلف اسلامی به کار گرفته می‌شدند و نقش مهمی در گسترش دانش قرآنی و فرهنگ اسلامی ایفا کردند. در ادامه، به بررسی تفصیلی‌تر برخی از این مصاحف تاثیرگذار می‌پردازیم:

۱. مرجعیت مصحف علی ابن ابی طالب در تفسیر صحابه و تابعین

حضرت علی بن ابی طالب رضی الله عنه، امیرالمؤمنین و پسرعموی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، از برجسته‌ترین صحابه و نزدیک‌ترین افراد به وحی الهی به شمار می‌رفت (زرکشی، بی‌تا، ۲۴۲/۱ و ۲۴۳). ایشان از همان آغاز نزول قرآن، شاهد و حافظ آیات بودند و به توصیه مستقیم پیامبر صلی الله علیه و آله، بلافاصله پس از رحلت ایشان به جمع‌آوری و تدوین قرآن پرداختند. این اقدام، نشانگر اهتمام و درک عمیق امام علی رضی الله عنه نسبت به اهمیت حفظ و تنظیم کتاب خدا بود.

بر اساس گزارش‌های تاریخی، مصحف امام علی علیه السلام همزمان با دوران حیات پیامبر صلی الله علیه و آله شکل گرفت و از ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار بود (همان، ۲۸۱). گفته می‌شود که این مصحف، علاوه بر متن آیات، شامل تفاسیر و تأویلاتی نیز بود که امام علیه السلام مستقیماً از پیامبر صلی الله علیه و آله آموخته بودند (معرفت، ۱۳۷۹: ۲۰۱/۱). به همین دلیل، مصحف ایشان به منبعی جامع برای تعلیم و تعلم قرآن تبدیل شد؛ منبعی که هم متن مقدس را در بر داشت و هم به درک عمیق‌تر معانی آن یاری می‌رساند.

اگرچه این مصحف در میان عموم مسلمانان رایج نشد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۵/۸۹)، اما در میان شیعیان و برخی از تابعین برجسته، به عنوان یک مرجع مهم قرآنی و تفسیری مورد توجه قرار گرفت و نقش مهمی در شکل‌گیری مبانی تفسیری و فقهی در مکتب اهل بیت علیهم السلام ایفا کرد (طبری، ۱۴۲۰: ۲۸/۱). تاکید این مصحف بر فهم باطنی آیات و پیوند وثیق آن با سیره پیامبر صلی الله علیه و آله، بعد تفسیری فرهنگ اسلامی را در این مکتب غنا بخشید.

۲. مصحف ابن مسعود به عنوان منبع آموزش قرآن

عبدالله بن مسعود، از صحابه جلیل‌القدر و از نخستین ایمان‌آوردگان به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود. او از شاگردان برجسته مکتب امام علی علیه السلام به شمار می‌رفت و به عنوان یکی از چهار نفری که باید قرآن را از آنان فرا گرفت، از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله معرفی شده بود. ابن مسعود از حافظان و قاریان برجسته قرآن بود و چنان در قرائت و فهم آیات مهارت داشت که پیامبر صلی الله علیه و آله از شنیدن قرائت او لذت می‌بردند. نقل است که او برای نخستین بار قرآن را به صورت آشکار و با صدای بلند در مکه تلاوت کرد؛ اقدامی شجاعانه در آن دوران.

او نه تنها به قرائت صحیح، بلکه به فهم عمیق معانی قرآن و عمل به آن اهمیت بسیاری می‌داد. فعالیت‌های ابن مسعود در زمینه گسترش دانش قرآنی در میان مردم، به‌ویژه در کوفه که پایگاه اصلی او بود، بسیار چشمگیر و تاثیرگذار بود.

مصحف او که در کوفه شهرت فراوان داشت، از ویژگی‌هایی برخوردار بود که آن را از سایر مصاحف متمایز می‌کرد. از جمله این ویژگی‌ها، ترتیب متفاوت سوره‌ها نسبت به مصحف عثمانی و

وجود برخی توضیحات تفسیری و لغوی در لابلای آیات بود؛ توضیحاتی که فهم متن را برای خوانندگان آسان‌تر می‌کرد. هرچند این ویژگی‌ها بعدها در فرآیند استانداردسازی مصحف به دستور عثمان کنار گذاشته شد، اما نقش مصحف ابن مسعود در تعلیم و تعلم قرآن در کوفه و تربیت نسلی از قاریان و مفسران برجسته در این شهر، انکارناپذیر است.

این مصحف، به‌عنوان یک ابزار آموزشی، سهم بسزایی در ترویج دانش قرآنی و در نتیجه غنای فرهنگ اسلامی در منطقه کوفه ایفا کرد.

۳. اثربخشی علمی مصحف ابی بن کعب

ابی بن کعب، ملقب به "سید القراء"، از صحابه بزرگ و از کاتبان وحی پیامبر اکرم (ﷺ) بود (ابن مهران، بی‌تا، ص ۱۷). او در زمینه قرائت، گردآوری، تفسیر و آموزش قرآن مهارت ویژه‌ای داشت و از سوی پیامبر (ﷺ)، در کنار معاذ بن جبل، زید بن ثابت و عبدالله بن مسعود، به‌عنوان یکی از چهار نفری که یادگیری قرآن از آنان توصیه شده بود، معرفی شد (بخاری، ۱۴۱۰: ۳۰۷/۲، ۳۱۴).

ابی بن کعب در مدینه ساکن بود و مصحف او در این شهر و نیز در مکه رواج فراوان داشت (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۴۹۹/۳). این مصحف، همانند مصحف ابن مسعود، از ویژگی‌هایی برخوردار بود که آن را از مصحف عثمانی متمایز می‌کرد. از جمله این تفاوت‌ها، ترتیب متفاوت سوره‌ها و وجود دو سوره به نام‌های "خلع" و "حفد" بود که به‌عنوان دعا‌های قنوت شناخته می‌شدند و در مصحف عثمانی حضور ندارند.

وجود چنین مواردی در مصحف ابی بن کعب نشان می‌دهد که مصاحف صحابه، علاوه بر حفظ متن اصلی قرآن، گاه حاوی مطالبی تفسیری یا مرتبط با قرائت و دعا بودند که در فرهنگ اسلامی آن دوران جایگاه خاصی داشتند.

رواج مصحف ابی بن کعب در مدینه، که مرکز حکومت اسلامی در آن زمان بود، نشان از اهمیت و اعتبار آن به‌عنوان یک مرجع قرآنی داشت (ابن ابی‌داوود، ۱۴۲۳: ۲۳ — ۲۴). این مصحف، در کنار سایر مصاحف، نقشی مهم در گسترش و ترویج مباحث قرآنی و اسلامی ایفا کرد و به تربیت نسل‌هایی از قاریان و مفسران یاری رساند.

گفت‌وگو و تبادل نظر پیرامون این مصاحف، خود به پویایی و ژرفابخشی دانش قرآنی در میان مسلمانان انجامید (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۵۵).

هـ. نقش قرائات در تربیت معلمان تراز قرآن کریم

تدریس و تعلیم قرآن به مسلمانان از جمله وظایفی بود که بر عهده قراء قرار داشت: «كان القراء في الأمر الأول يقرأ المعلم على المتعلم اقتداء برسول الله» (سخاوی، جمال القراء و کمال الاقراء، ص ۲۱۳).

اگرچه مصاحف صحابه نقش مهمی در دسترسی مردم به قرآن کریم ایفا کردند، اما فهم و عمل به این کتاب الهی نیازمند تبیین و تفسیر بود (مرتضی مطهری، ۱۳۶۲: ۴۰۱). در این میان، فعالیت‌های پر بار معلمان و مفسران قرآن از میان صحابه و تابعین، نقشی حیاتی در توسعه و اشاعه فرهنگ اسلامی داشت. این افراد با آموزش قرآن و شرح معانی آن، به گسترش فهم صحیح و عمل به کتاب آسمانی در میان مسلمانان کمک می‌کردند و در واقع پل ارتباطی بین متن مقدس و زندگی روزمره مردم بودند.

این بخش به معرفی برخی از این چهره‌های برجسته و نقش آنان در توسعه فرهنگ اسلامی می‌پردازد. از همان ابتدای ظهور اسلام، تعلیم قرآن به تازه‌مسلمانان و نسل‌های بعدی، از اولویت‌های اصلی پیامبر ﷺ و پس از ایشان صحابه و تابعین بود. در پرتو تربیت پیامبر ﷺ، تراز برجسته‌ای از معلمان قرآن شکل گرفت که نقش مؤثری در گسترش فرهنگ و تفکر قرآنی در میان مردم ایفا کردند. این معلمان نه تنها به آموزش صحیح قرائت قرآن می‌پرداختند، بلکه آداب، احکام و مفاهیم اولیه آیات را نیز تبیین می‌کردند. فعالیت‌های آنان، زمینه اصلی گسترش سواد قرآنی و آشنایی با آموزه‌های اسلامی در مناطق مختلف بود.

اکنون به معرفی اجمالی برخی از برجسته‌ترین معلمان قرآن در دوران صحابه و تابعین می‌پردازیم.

۱. مصعب بن عمیر و نقش او در گسترش شمار مسلمانان

او از نخستین مسلمانانی بود که از مکه به یثرب (مدینه) هجرت کرد و به عنوان نماینده پیامبر ﷺ مأمور تعلیم قرآن و آشنا کردن مردم آن شهر با اسلام شد (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۵: ۹۸/۶). فعالیت‌های مصعب در یثرب، پیش از هجرت پیامبر ﷺ، نقش بسیار مهمی در گسترش اسلام و فراهم کردن زمینه برای شکل‌گیری دولت اسلامی در این شهر ایفا کرد (بالاذری، بی‌تا، ۴۰۵/۹).

او با صبر و حکمت، به آموزش قرآن و تبیین معانی آن به مردم یثرب پرداخت (ابن عبدالبر، ۱۴۲۲: ۱۴۷۴/۴) و در نتیجه، گروه زیادی از آنان به اسلام گرویدند. داستان فعالیت‌های مصعب، نمادی برجسته از نقش تعلیم قرآن در توسعه فرهنگ اسلامی و آماده‌سازی جوامع برای پذیرش دین تازه است (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۵: ۹۸/۶).

۲. عبدالله بن مسعود و مکتب تفسیری او

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، ابن مسعود علاوه بر قرائت و حفظ قرآن، به تعلیم و آموزش آن نیز اهمیت ویژه‌ای می‌داد (بخاری، ۱۴۱۰: ۲۲۸/۳). او در کوفه، که از مراکز مهم علمی جهان اسلام بود، به تربیت نسلی از قاریان و محدثان پرداخت (ترمذی، ۱۳۹۵: ۶۷۴/۵). حلقه درس او از پربرترین و معتبرترین محافل علمی آن دوران به شمار می‌رفت و بسیاری از شاگردان از دانش او بهره‌مند شدند.

تأکید ابن مسعود بر فهم عمیق معانی قرآن و عمل به آن، همراه با آموزش قرائت صحیح، رویکردی جامع در تعلیم قرآن بود که تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری فرهنگ اسلامی در کوفه داشت. نقش او در تکوین مکتب تفسیری و فقهی کوفه، امری انکارناپذیر است (ابی‌داوود، ۱۴۲۳: ۵۵).

۳. زید بن ثابت و نقش او در وحدت مصاحف

زید بن ثابت، از کاتبان وحی پیامبر ﷺ و از حافظان برجسته قرآن بود (ابن عبدالبر، ۱۴۲۲: ۵۳۷/۲). او نقش محوری در جمع‌آوری و تدوین قرآن در دوران خلافت ابوبکر و عثمان ایفا کرد. با این حال، نقش او تنها به جمع‌آوری قرآن محدود نمی‌شد. زید بن ثابت از معلمان برجسته قرآن در مدینه بود و بسیاری از صحابه و تابعین نزد او به یادگیری قرآن پرداختند.

دانش او در زمینه قرائت و آگاهی از نسخه‌های مختلف قرآن، او را به مرجعی معتبر در این حوزه تبدیل کرده بود. هرچند فعالیت‌های او در استانداردسازی مصحف با چالش‌هایی همراه بود (ابن اثیر جزری، ۱۹۷۰: ۱۲۶/۲)، اما در نهایت به وحدت قرائت مسلمانان در سراسر جهان اسلام کمک کرد و زمینه را برای گسترش هرچه بیشتر فرهنگ اسلامی بر اساس یک متن واحد فراهم نمود (مهدوی دامغانی، ۱۳۶۱: ۱۵۷).

و. نقش قرائات در توسعه کمی حافظان و قاریان قرآن

از نقش‌های بی‌بدیل علوم و فنون قرائات در سده‌های نخستین، تأثیر آن در توسعه کمی حافظان و قاریان قرآن کریم و نیز اعتبار یافتن آنان بود. هرچند باید اذعان کرد که پرورش حافظان و قاریان به اختلافات قرائات وابسته نبود، اما بی‌تردید توسعه این حوزه و برجسته شدن قاریان در انتساب به هر یک از مکاتب قرائت، از دستاوردهای ارزشمند علوم قرائات به شمار می‌آید. در ادامه، به برخی از حافظان و قاریان برجسته صدر اسلام که قرائت آنان در شکل‌گیری مکاتب قرائت و فرهنگ حفظ نقش اساسی داشته است، به‌طور مختصر اشاره می‌شود.

۱. مصعب بن عمیر

نخستین کسی که از سوی رسول خدا ﷺ ملقب به «مقرئ» شد، مصعب بن عمیر بود. در سال دوازدهم بعثت و پس از پیمان عقبه، گروهی از مردم یثرب با پیامبر ﷺ بیعت کردند و از او خواستند تا شخصی را برای آموزش قرآن و تعلیم احکام اسلام به ایشان بفرستد. پیامبر ﷺ، مصعب را به همراه آنان روانه کرد (ابن جزری، ۱۳۵۱: ۱۲۷۹/۳). تبلیغات مصعب در یثرب سبب شد که افرادی چون سعد بن معاذ، اسید بن حضیر و عباد بن بشر بن وقش اسلام را بپذیرند (ابن عبدالبر، ۱۴۲۲: ۶۰۲/۲). وی بعدها در جنگ بئر معونه به شهادت رسید (زنجانی، بی‌تا، ۴۷).

۲. ابوعبدالرحمن سلمی در کوفه

ابو عبدالرحمان عبدالله بن حبيب بن ربیعہ سلمی در زمان حیات پیامبر اسلام ﷺ متولد شد و نابینا بود. پدرش، حبيب بن ربیعہ سلمی، از اصحاب پیامبر ﷺ بود. ابو عبدالرحمان در سال ۷۴ هجری (برخی منابع سال ۷۳ هجری را ذکر کرده‌اند)، در دوران حکومت بشر بن مروان بر کوفه درگذشت (ذهبی، ۱۴۱۴: طبقه الاولی من کبراء التابعین). او در زمینه قرائت و تجوید قرآن مهارت داشت و قرائت خود را بر عثمان بن عفان، علی بن ابی طالب، عبدالله بن مسعود، ابی بن کعب و زید بن ثابت عرضه کرد. همچنین عاصم بن ابی نجود، یحیی بن وثاب، عطاء بن سائب، عبدالله بن عیسی بن عبدالرحمان بن ابی لیلی، محمد بن ابی ایوب، عامر شعبی و اسماعیل بن ابی خالد، قرآن را از او فراگرفتند.

ابو عبدالرحمان سلمی به مدت چهل سال، از خلافت عثمان بن عفان تا زمان وفاتش، در مسجد بزرگ کوفه می‌نشست و بدون دریافت هیچ‌گونه هزینه‌ای، به تعلیم قرآن و تلاوت آن برای مردم می‌پرداخت.

۳. عامر بن عبد قیس در مدینه

عامر بن عبد قیس یکی از زُهاد ثمانیه (کشی، ۱۳۴۸: ۱۵۴/۹۷) و از اتقیای اصحاب حضرت علی علیه السلام و قاریان عراق در سپاه صفین بود. او به رفتار ضداسلامی عثمان اعتراض می‌کرد و او را از عواقب اعمالش برحذر می‌داشت (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۹: ۱۳۵/۲). پس از آن، به بصره مهاجرت کرد و به مردم آنجا قرآن را آموخت (ناظم‌زاده، ۱۳۸۷: ۸۰۰/۲).

۴. زید بن ثابت در مدینه

وی از کاتبان وحی و از قاریان برجسته به شمار می‌رفت و در مدینه در امور قضایی، فتوا، قرائت و فرائض، سرآمد دیگران بود. پس از جنگ یمامه، به دستور ابوبکر و با تشویق خلیفه دوم، به جمع‌آوری و تدوین قرآن پرداخت. در دوران عثمان نیز، مردم را به قرائت زید متحد ساخت. ابن عباس، با وجود جایگاه والا و دانش گسترده‌اش، برای کسب علم نزد زید می‌رفت و می‌گفت: «به نزد علم باید رفت، زیرا علم نزد کسی نمی‌آید» (جلالیان، ۱۳۷۸: ۵۸).

۵. ابوموسی اشعری در بصره

گفته شده که او صدای دل‌نشینی داشت، به گونه‌ای که صدای وی در نماز جماعت، مأمومین را به شگفتی وامی‌داشت (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۸۱ / ۴). رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز صدای نیکوی او را به صدای نی‌های آل داود (علیه السلام) تشبیه کرده بود (ابن عبدالبر، ۱۴۲۲: ۹۸۱/۳). او به خاطر صوت زیبایش در قرائت قرآن نیز مهارت فراوانی داشت. گویند: هرگاه عمر در مجلسی ابوموسی را می‌دید، می‌گفت: «ای ابوموسی، ما را به یاد خدا بینداز.» آنگاه ابوموسی چند آیه از قرآن را با صوت و لحنی خوش می‌خواند (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۸۱ / ۴). پیش از آنکه مصاحف متحد شوند، ابوموسی برای خود مصحفی داشت که بیشتر اهل یمن به آن اقتدا می‌کردند و آن را معتبر می‌دانستند. هنگامی که مصحف ارسالی عثمان نزد ابوموسی رسید، او اجازه نداد اضافات نسخه خود حذف گردد و تنها درخواست کرد که اضافات مصحف عثمان بر نسخه‌اش افزوده شود (سجستانی، ۱۴۲۳: ۷۰).

۶. ابوالدرداء در دمشق

در ضبط نام پدر و سلسله نسب او اختلافاتی وجود دارد؛ چنان که برخی، نام پدر او را ثعلبه، عامر یا مالک ذکر کرده‌اند. همچنین، برخی «عویمر» را لقب ابودرداء و نام او را عامر دانسته‌اند (ابن هشام، ۱۴۱۹: ۱۵۲/۲). ابودرداء پیش از بعثت پیامبر ﷺ به تجارت اشتغال داشت و آخرین کس از خاندان خود بود که اسلام آورد. او در خانه خود بتی داشت که عبدالله بن رواحه، دوست صمیمی اش در جاهلیت و اسلام، آن را شکست. پس از آن، وی همراه با ابن رواحه به حضور رسول خدا ﷺ رسید و مسلمان شد (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۳۹۱/۷). پیامبر ﷺ میان او و سلمان فارسی، احتمالاً پیش از جنگ بدر، عقد برادری برقرار کرد. به نقل از سیوطی، او در روز بدر اسلام آورد و در جنگ احد نیز شرکت داشت (سیوطی، ۱۴۱۸: ۲۴۴/۱). ابودرداء از معدود کسانی بود که در گردآوری قرآن شرکت داشت. به فرمان عمر، برای تعلیم قرآن به شام رفت و در دمشق اقامت گزید (ابن عساکر، ۱۴۲۱: ۷۳۱/۱۳). چنان که در حلقه قرآنت او بیش از هزار نفر شرکت می‌کردند. او در سفری از شام به مدینه، مصحف شامیان را با مصاحف مدینه مقابله کرد (ابن ابی‌داود، ۱۴۲۳: ۱۵۵).

۷. سایر قاریان قرن اول

مدینه: معاذ بن جبل (د. ۶۳ ق)، سعید بن مسیب (د. ۹۴ ق)، عروه بن زبیر (د. ۹۵ ق)، عمر بن عبدالعزیز (د. ۱۰۱ ق)، عطاء بن یسار (د. ۱۰۳ ق)، سالم بن عبدالله بن عمر (د. ۱۰۶ ق)، سلیمان بن یسار (د. ۱۰۷ ق) (ابن جزری، بی‌تا).

کوفه: عمرو بن شرحبیل (د. پس از ۶۰ ق)، علقمه بن قیس (د. ۶۲ ق)، مسروق بن اجدع (د. ۶۳ ق)، عبید بن عمرو سلیمانی (د. ۷۲ ق)، ابوعبدالرحمن سلمی (د. ۷۴ ق)، اسود بن یزید نخعی (د. ۷۵ ق)، عمرو بن میمون (د. ۷۵ ق)، رز بن حبیش (د. ۸۲ ق)، ربیع بن خثیم (د. قبل از ۹۰ ق)، سعید بن جبیر (د. ۹۵ ق)، ابراهیم بن یزید نخعی (د. ۹۶ ق)، عامر بن شراحیل (د. ۱۰۵ ق) (همان).

مکه: عبید بن عمیرات (د. ۷۴ ق)، مجاهد بن جبر (د. ۱۰۳ ق)، طاووس بن کیسان (د. ۱۰۶ ق)، (ابن جزری، بی‌تا، ۸).

بصره: عامر بن قیس (د. ۵۵ ق)؛ ابوالعالیه رفیع بن مهران (د. ۹۰ ق)؛ یحیی بن یعمر عدوانی (د. ۹۰ ق)؛ نصر بن عاصم لیثی (د. ۱۰۰ ق)؛ ابورجاء عطاردی (د. ۱۰۵ ق) (همان).
شام: مغیره بن شهاب مخزومی (د. ۷۰ ق و اندکی پس از آن)؛ خُلید بن سعد، شاگرد ابودرداء.

نتیجه‌گیری

قرآن کریم، ستون فقرات فرهنگ اسلامی است و حفظ، فهم و اشاعه آن همواره در کانون توجه مسلمانان قرار داشته است. در سده‌های نخستین اسلامی، یعنی دوران طلایی صحابه و تابعین، شاهد تلاش‌های پیوسته و هدفمند برای تحقق این مهم بودیم. علوم و فنون قرائات، به‌عنوان ابزاری برای حفظ اصالت متن و درک وجوه مختلف آن، نقش برجسته‌ای در این مسیر ایفا کردند. مصاحف شخصی صحابه، نه تنها به‌عنوان نسخه‌های اولیه قرآن، بلکه به‌عنوان منابعی ارزشمند برای تعلیم و تعلم قرآن در نقاط مختلف اسلامی مورد استفاده قرار می‌گرفتند. این مصاحف، با ویژگی‌های منحصر به فرد خود، به غنای دانش قرآنی مسلمانان کمک کردند و زمینه بحث و تبادل نظر پیرامون متن مقدس را فراهم آوردند.

علاوه بر این، فعالیت‌های پر بار معلمان و مفسران قرآن از میان صحابه و تابعین، نقشی حیاتی در توسعه و گسترش فرهنگ اسلامی ایفا کرد. این افراد، با آموزش صحیح قرآن و تبیین عمیق معانی آن، به رشد سواد قرآنی و درک آموزه‌های اسلامی در میان نسل‌های مختلف یاری رساندند. آنان نه تنها متن مقدس را آموزش می‌دادند، بلکه با تبیین احکام، اخلاق، عقاید و داستان‌های قرآنی، مسلمانان را در چگونگی زیستن بر اساس تعلیم قرآن راهنمایی می‌کردند. این تلاش‌ها، زمینه‌ساز شکل‌گیری هویت فرهنگی امت اسلامی و تمدن عظیمی شد که بر پایه آموزه‌های قرآن بنا گردید.

تا پایان قرن دوم هجری، که دوران انتقال دانش از صحابه و تابعین به نسل‌های بعد بود، بسیاری از این دانش‌ها تدوین و منظم شدند. جمع‌آوری احادیث نبوی، که منبع اصلی تفسیر و تبیین قرآن بودند، و همچنین تدوین تفاسیر منسوب به صحابه و تابعین توسط شاگردانشان، نشان‌دهنده نقش پایدار و تأثیرگذار نسل اول و دوم مسلمانان در حفظ و گسترش فرهنگ اسلامی است. علوم و فنون قرائات نیز در همین دوره تدریجاً مدون گردید و مبانی آن توسط قاریان برجسته تثبیت شد.

در مجموع، می‌توان گفت که علوم و فنون قرائات، مصاحف صحابه و فعالیت‌های معلمان و مفسران قرآن، همگی حلقه‌های پیوسته‌ای در زنجیره حفظ، فهم و اشاعه فرهنگ و معارف قرآنی در سده‌های نخستین اسلام به‌شمار می‌آیند. این تلاش‌های جمعی، که با اخلاص و ایمان به کتاب خدا صورت گرفت، به شکل‌گیری تمدن اسلامی و گسترش آن در سراسر جهان کمک کرد و میراث ارزشمندی را برای نسل‌های آینده به ارمغان آورد. این میراث همچنان چراغ راه مسلمانان در فهم کتاب الهی و عمل به آن است و به توسعه و ترویج فرهنگ غنی اسلامی در جهان معاصر یاری می‌رساند. بررسی و شناخت دقیق این روند، نه تنها به درک بهتر تاریخ اسلام کمک می‌کند، بلکه راهگشای ما در مواجهه با چالش‌های فرهنگی و علمی امروز خواهد بود. سیر تحول علوم قرآنی از عصر صحابه تا قرن سوم هجری، نشان‌دهنده پویایی و عمق دانش اسلامی است که ریشه در کلام وحی دارد و در طول تاریخ توسط عالمان و فرهیختگان مسلمان پرورش یافته است.

فهرست منابع

ابن ابی الحديد، شرح نهج البلاغه، تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، قم: دارالكتب العلمية، ١٣٧٩ش.

ابن اثير، علی بن محمد، أسد الغابة في معرفة الصحابة، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٩٧٠م.

ابن اثير، علی بن محمد، أسد الغابة في معرفة الصحابة، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٩٧٠م.

ابن اعثم كوفي، أبی محمد احمد بن اعثم، الفتوح، چاپ اول، بيروت: دارالندوة الجديدة، ١٤٠٤ق.

ابن جزري، محمد بن محمد، النشر في القراءات العشر، بيروت: المطبعة التجارية الكبرى، بی تا.

ابن جزري، محمد بن محمد، غايه النهايه في طبقات القراء، نشر مكتبه ابن تيميه، ١٣٥١ق.

ابن حجر عسقلاني، الإصابة في تمييز الصحابة، بيروت: دارالمعرفه، ١٤٠٥ق.

ابن خالويه، حسين بن احمد، الحجة في القراءات السبع، بيروت: دارالشروق، ١٤٠١ق.

ابن خلدون، أبو زيد عبدالرحمن بن محمد، العبر تاريخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آيتي، چاپ

اول، ١٣٦٤ش.

ابن خياط، خليفه، تاريخ خليفة بن خياط، تحقيق أكرم ضياء العمرى، چاپ اول، مجمع العلمي

العراقي، ١٣٨٦ق.

ابن سعد، محمد، الطبقات الكبرى، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٠ق.

ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله، الإستهيعاب في معرفة الأصحاب، بيروت: دار الكتب العلمية،

١٤٢٢ق.

ابن عساكر، حافظ أبی قاسم، تاريخ مدينه دمشق، چاپ اول، بيروت: دارالفكر، ١٤٢١ق.

ابن مجاهد، أبو بكر بن مجاهد البغدادي، السبعة في القراءات، مصر: دار المعارف، ١٤٠٠ق.

ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، بيروت: دار إحياء التراث العربي، ١٩٨٨م.

ابن مهران، احمد بن حسين، المبسوط في القراءات العشر، تحقيق حاكمي، سبيع حمزه، دمشق:

مجمع اللغة العربية، بی تا.

ابن مهران، احمد بن حسين، المبسوط في القراءات العشر، تحقيق سبيع حمزه حاكمي، دمشق:

مجمع اللغة العربية، بی تا.

ابن مهران، احمد بن حسين، المبسوط في القراءات العشر، محقق: حاكمي، سبيع حمزه، دمشق:

مجمع اللغة العربية، بی تا.

ابن هشام، عبدالملك بن هشام، السيرة النبوية، تحقيق جمال ثابت، محمد محمود، سيد ابراهيم، چاپ دوم، قاهره: دارالحديث، ١٤١٩ق.

ابن عبدالبر، يوسف بن عبد الله، الإستيعاب في معرفة الأصحاب، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٢ق.

ابن عبدالبر، يوسف بن عبد الله، الإستيعاب في معرفة الأصحاب، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٢ق.

ابن مجاهد، أبو بكر بن مجاهد البغدادي، السبعة في القراءات، مصر: دار المعارف، ١٤٠٠ق.

ابن مجاهد، أبو بكر بن مجاهد البغدادي، السبعة في القراءات، مصر: دار المعارف، ١٤٠٠ق.

اشعري، ابو الحسن على بن اسماعيل، مقالات الإسلاميين واختلاف المصلين، تحقيق محسن مؤيدي، چاپ اول، تهران: اميركبير، ١٣٦٢ش.

الام، شافعي، محمد بن ادريس، بيروت: دار المعرفة، ١٣٦٧ق.

بخاري، ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخاري جعفي، صحيح البخاري، جمهورية مصر العربية: وزارة الأوقاف، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، ١٤١٠ق.

بخاري، ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخاري جعفي، صحيح البخاري، مصر: وزارة الأوقاف، المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، ١٤١٠ق.

بخاري، ابو عبدالله محمد بن اسماعيل بخاري، صحيح البخاري، قاهره: وزارة الأوقاف، ١٤١٠ق. بلاذري، احمد بن يحيى، أنساب الأشراف، تحقيق محمد باقر المحمودي، قم: مجمع إحياء الثقافة الإسلامية، بی تا.

بيهقي، ابوبكر احمد بن حسين، دلائل النبوة، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: علمی فرهنگي، ١٣٦١ش.

بيهقي، ابوبكر احمد بن حسين، دلائل النبوة، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: علمی فرهنگي، ١٣٦١ش.

بيهقي، ابوبكر احمد بن حسين، دلائل النبوة، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: علمی فرهنگي، ١٣٦١ش.

ترمذی، محمد بن عيسى، سنن الترمذی، مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ١٣٩٥ق.

ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، مصر: شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابي الحلبي، ۱۳۹۵ق.

ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، مصر: مكتبة مصطفى البابي الحلبي، ۱۳۹۵ق.
جعفریان، رسول، تاریخ سیاسی اسلام، تاریخ خلفا از رحلت پیامبر تا زوال امویان، چاپ دوم، قم: دلیل ما، ۱۳۸۲ش.

جلالیان، حبیب الله، تاریخ تفسیر قرآن کریم، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه، ۱۳۷۸ش.

جلالیان، حبیب الله، تاریخ تفسیر قرآن کریم، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه، ۱۳۷۸ش.

جلالیان، حبیب الله، تاریخ تفسیر قرآن کریم، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه، ۱۳۷۸ش.

حسن عمید، فرهنگ عمید، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۴ش.

دمیاطی، احمد بن محمد بن عبد الغنی، إتحاف فضلاء البشر فی القراءات الأربع عشر، بی تا.
ذهبی، شمس الدین ابی عبدالله، تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۱۱ق.

ذهبی، محمد بن احمد، سیر أعلام النبلاء، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۴ق.

راغب اصفهانی، حسین بن احمد، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ق.
زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، ریاض: مكتبة العبيکان، ۱۴۱۸ق.

سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن، الإتقان فی علوم القرآن، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، چاپ دوم، نشر رضی، ۱۳۶۳ش.

سیوطی، عبد الرحمن بن أبی بکر، حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۸ق.

سیوطی، عبد الرحمن بن أبی بکر، حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۸ق.

شافعی، محمد بن ادريس، الأم، بیروت: دار المعرفة، ۱۳۶۷ق.

- صبحی صالح، مباحث فی علوم القرآن، قم: شریف رضی، ۱۳۷۲ ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الأعلمی، ۱۴۱۵ ق.
- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تأویل القرآن، بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۲۰ ق.
- طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، اختیار معرفة الرجال، معروف به رجال کشی، تصحیح حسن مصطفوی، مشهد: دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ ش.
- العاملی، مرتضی جعفر، الصحيح من سيرة النبي الأعظم، چاپ چهارم، بیروت: دار الهادی، دارالسیره، ۱۴۱۵ ق.
- عثمان، هاشم، تاریخ شیعه در شام، ترجمه حسن حسین زاده شانجی، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۲ ش.
- العجلی، احمد بن عبدالله، تاریخ الثقات، نشر دار الباز، ۱۴۰۵ ق.
- عسقلانی، شهاب الدین احمد، تهذیب التهذیب، چاپ اول، دار الفکر، ۱۴۰۴ ق.
- عطوان، حسین، قراءات القرآن في بلاد الشام، چاپ اول، بیروت: دار الجیل، ۱۹۸۴ م.
- علی اسدی، «انسان، فرهنگ، تکنولوژی»، مجله نگاه نو، شماره ۳۴، ص ۱۲۴.
- علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه فرهنگ.
- العلی، صالح احمد، التنظيمات الاجتماعية والاقتصادية في البصرة، بیروت، ۱۹۶۹ م.
- عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، تهران: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ ش.
- غلامعلی حداد عادل، فرهنگ برهنگی و برهنگی فرهنگی، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۸۰ ش.
- فضلی، عبدالهادی، القراءات القرآنية، تاریخ و تعریف، چاپ دوم، بیروت: دار القلم، ۱۹۸۰ م.
- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، قاهره: دارالکتب المصریه، ۱۳۸۴ ق.
- قمی، محدث، سفینه البحار، انتشارات فراهانی، بی‌تا، بی‌جا.
- کمالی دزفولی، سید علی، شناخت قرآن، چاپ اول، انتشارات فجر، ۱۳۶۴ ش.
- گلدزیه، ایگناس، درس‌هایی درباره اسلام، ترجمه علی نقی منزوی، چاپ دوم، تهران: کمانگیر، ۱۳۵۷ ش.
- گی‌روشه، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی (کنش اجتماعی)، ترجمه هما زنجانی‌زاده، مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۴ ش.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

محمود حمدی زقزوق، الموسوعة القرآنية المتخصصة، قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامية، ۱۴۲۳ق.

مدرسی طباطبایی، حسین، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین هجری، ترجمه علی قرائی و رسول جعفریان، قم: کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۸۳ش.

مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲ش.

معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۸۸ش.

معرفت، محمد هادی، تاریخ قرآن، چاپ اول، قم: سمت، ۱۳۷۵ش.

معرفت، محمد هادی، تفسیر و مفسران، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۷۹ش.

معرفت، محمد هادی، علوم قرآنی، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ۱۳۸۷ش.

ناظم زاده قمی، سید اصغر، أصحاب الإمام علي عليه السلام، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۷۸ش.

نوذری، حسینعلی، فلسفه تاریخ، روش شناسی و تاریخ نگاری، چاپ اول، تهران: طرح نو، ۱۳۷۹ش.

واقدی، محمد بن عمر، کتاب المغازی، تحقیق دکتر مارسدن جونز، چاپ سوم، بیروت: اعلمی.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ یعقوبی، چاپ اول، قم: منشورات شریف رضی، بی تا.

References

- ‘Abd al-Fattāḥ al-Qārī, Abū Mujāhid ‘Abd al-‘Azīz, Sunan al-Qurrā’ wa Manāhij al-Mujawwidīn, 1st ed., Madīnah, 1414 CE.
- ‘Ajli, Aḥmad ibn ‘Abd Allāh, Tārīkh al-Thiqāt, Dār al-Bāz, 1405 AH (1984 CE).
- ‘Alī Akbar Dehkhodā, Lughat-Nāmah-yi Dehkhodā, entry “Farhang” (Culture).
- ‘Alī Asadī, “Insān, Farhang, Tiknūlūjī” (“Man, Culture, Technology”), Nigāh-i Naw (New Outlook), no. 34, p. 124.
- ‘Āmilī, Murtaḍā Ja‘far, Al-Ṣaḥīḥ min Sīrat al-Nabī al-A‘zam (The Authentic Biography of the Greatest Prophet), 4th ed., Beirut: Dār al-Hādī, Dār al-Sīrah, 1415 AH (1994 CE).
- ‘Asqalānī, Shihāb al-Dīn Aḥmad, Tahdhīb al-Tahdhīb, 1st ed., Dār al-Fikr, 1404 AH (1984 CE).
- ‘Aṭwān, Ḥusayn, Qirā’āt al-Qur’ān fī Bilād al-Shām (Qur’anic Readings in Greater Syria), 1st ed., Beirut: Dār al-Jīl, 1984 CE.
- ‘Ayyāshī, Muḥammad ibn Mas‘ūd, Tafsīr al-‘Ayyāshī, Tehran: Chāpkhānah-yi ‘Ilmiyyah, 1380 SH (2001 CE).
- ‘Uthmān, Hāshim, Tārīkh al-Shī‘ah fī al-Shām (The History of Shi‘ism in Syria), trans. Ḥasan Ḥusaynzādah Shānahchī, 1st ed., Mashhad: Bunyād-i Pizhūhishhā-yi Islāmī, 1382 SH (2003 CE).
- Abū ‘Alī al-Fārisī, Ḥasan ibn Aḥmad, al-Ḥujjah li-l-Qurrā’ al-Sab‘ah (The Proof for the Seven Reciters), Damascus: Dār al-Ma’mūn, 1403 AH (1983 CE).
- Aḥmad ibn Muḥammad ibn ‘Abd ibn al-Ghanī al-Dimyāṭī, Ittiḥāf Fuḍalā’ al-Bashar fī al-Qirā’āt al-Arba‘ata ‘Ashar (The Bestowal upon the Noble of the Fourteen Readings), p. 6.
- al-‘Alī, Ṣāliḥ Aḥmad, Al-Tanzīmāt al-Ijtimā‘iyyah wa-l-Iqtisādiyyah fī al-Baṣrah (The Social and Economic Institutions in Basra), Beirut, 1969 CE.
- al-Ash‘arī, Abū al-Ḥasan ‘Alī ibn Ismā‘īl, Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn (The Doctrines of the Muslims and the Differences among Worshippers), ed. Muḥsin Mu‘ayyadī, 1st ed., Tehran: Amīr Kabīr, 1362 SH (1983 CE).
- al-Balādhurī, Aḥmad ibn Yaḥyā, Ansāb al-Ashrāf (The Lineages of the Nobles), ed. Muḥammad Bāqir al-Maḥmūdī, Qom: Majma‘ Iḥyā’ al-Thaqāfah al-Islāmiyyah, n.d.

- al-Dānī, ‘Uthmān ibn Sa‘īd, Jāmi‘ al-Bayān fī al-Qirā’āt al-Sab‘ (The Comprehensive Statement on the Seven Readings), Sharjah (UAE): Jāmi‘at al-Shāriqah, 1428 AH (2007 CE).
- al-Dhahabī, Muḥammad ibn Aḥmad, Ṭabaqāt al-Qurrā’ (Classes of the Qur’an Reciters), n.p., 1418 AH (1997 CE).
- al-Dhahabī, Muḥammad ibn Aḥmad, Tadhkirat al-Ḥuffāz (The Memorial of the Hadith Masters), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1419 AH (1998 CE).
- al-Dhahabī, Shams al-Dīn Abī ‘Abd Allāh, Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A‘lām (The History of Islam and the Deaths of Celebrities and Notables), ed. ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmurī, 1st ed., Beirut: Dār al-Kutub al-‘Arabī, 1411 AH (1990 CE).
- al-Dīnawarī, Abū Ḥanīfah Aḥmad ibn Dāwūd, al-Imāmah wa al-Siyāsah (Imamate and Politics), tr. Maḥmūd Mahdavi Dāmghānī, 4th ed., Tehran: Nashr-i Nī, 1371 SH (1992 CE).
- Al-Qur’ān al-Majīd. (The Holy Quran)
- al-Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn ibn Aḥmad, Mufradāt Alfāz al-Qur’ān (The Vocabulary of Qur’anic Terms), Beirut: Dār al-Qalam, 1412 AH (1991 CE).
- al-Sakhāwī, Jamāl al-Qurrā’ wa Kamāl al-Iqrā’ (The Beauty of the Reciters and the Perfection of Qur’anic Transmission), ed. ‘Abd al-Karīm Zubaydī, 1st ed., Beirut: Dār al-Balāghah, 1413 AH (1992 CE).
- al-Sijistānī, Abū Dāwūd, Kitāb al-Maṣāḥif (The Book of Qur’anic Codices), Cairo: Dār al-Fārūq al-Ḥadīthah, 1423 AH (2002 CE).
- al-Zarkashī, Muḥammad ibn ‘Abd Allāh, al-Burhān fī ‘Ulūm al-Qur’ān (The Proof in the Sciences of the Qur’an), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyyah, 1376 AH (1956 CE).
- al-Zarqānī, Muḥammad ‘Abd al-‘Azīm, Manāhil al-‘Irfān fī ‘Ulūm al-Qur’ān (The Fountains of Understanding in the Sciences of the Qur’an), vol. 1, p. 293.
- Dāryūsh Āshūrī, Ta’rīfhā wa Maḥmūm-i Farhang (Definitions and the Concept of Culture), p. 44.
- Dāryūsh Āshūrī, Ta’rīfhā wa Maḥmūm-i Farhang (Definitions and the Concept of Culture), p. 92.
- Faḍlī, ‘Abd al-Hādī, Al-Qirā’āt al-Qur’āniyyah: Tārīkh wa Ta’rīf (Qur’anic Readings: History and Definition), 2nd ed., Beirut: Dār al-Qalam, 1980 CE.
- Ghulām ‘Alī Ḥaddād ‘Ādil, Farhang-i Barahnagī wa Barahnagī-yi Farhangī (The Culture of Nudity and Cultural Nudity), p. 7.

- Goldziher, Ignaz, *Dars-hāyī darbārah-yi Islām* (Lectures on Islam), trans. ‘Alī Naqī Munzavī, 2nd ed., Tehran: Kamāngīr, 1357 SH (1978 CE).
- Guy Rocher, *Muqaddimah’ī bar Jāmi‘ah-Shināsī-yi ‘Umūmī* (Kansh-i Ijtimā‘ī) (Introduction to General Sociology: Social Action), trans. Humā Zanjānī Zādah, p. 123.
- Ḥasan ‘Amīd, *Farhang-i ‘Amīd* (Amid Dictionary), p. 1071.
- Ḥujjatī Kirmānī, ‘Alī, *Tārīkh wa ‘Ulūm-i Qur’ān* (History and Sciences of the Qur’an), Tehran: Bunyād-i Qur’ān, 1360 SH (1981 CE).
- Ḥujjatī, Muḥammad-Bāqir, *Seh Maqālāh dar Tārīkh-i Tafsīr wa Naḥw* (Three Essays on the History of Qur’anic Exegesis and Grammar), 1st ed., Tehran: Bunyād-i Qur’ān, 1360 SH (1981 CE).
- Ibn ‘Asākir, Ḥāfīz Abū al-Qāsim, *Tārīkh Madīnat Dimashq* (The History of Damascus), 1st ed., Beirut: Dār al-Fikr, 1421 AH (2000 CE).
- Ibn A‘tham al-Kūfī, Abū Muḥammad Aḥmad ibn A‘tham, *al-Futūḥ* (The Conquests), 1st ed., Beirut: Dār al-Nadwah al-Jadīdah, 1404 AH (1984 CE).
- Ibn Abī al-Ḥadīd, *Sharḥ Nahj al-Balāghah* (Commentary on Nahj al-Balāghah), ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Qom: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1379 SH (2000 CE).
- Ibn al-Jazarī, Muḥammad ibn Muḥammad, *al-Nashr fī al-Qirā’āt al-‘Ashr* (The Diffusion in the Ten Qur’anic Readings), Beirut: al-Maṭba‘ah al-Tijāriyyah al-Kubrā, n.d.
- Ibn al-Jazarī, Muḥammad ibn Muḥammad, *Ghāyat al-Nihāyah fī Ṭabaqāt al-Qurrā’* (The Ultimate in the Classes of Qur’an Reciters), Cairo: Maktabat Ibn Taymiyyah, 1351 AH (1932 CE).
- Ibn al-Jazarī, Muḥammad ibn Muḥammad, *Munjid al-Muqri’īn wa Murshid al-Ṭālibīn* (The Guide of Qur’an Readers and the Instructor of Students), p. 49.
- Ibn Fāris, Aḥmad, *Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah* (The Lexicon of Language Roots), Qom: Maktab al-I‘lām al-Islāmī, 1404 AH (1984 CE).
- Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī, *al-Iṣābah fī Tamyīz al-Ṣaḥābah* (The Precise Distinction of the Companions), Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1405 AH (1985 CE).
- Ibn Hishām, ‘Abd al-Malik ibn Hishām, *al-Sīrah al-Nabawiyyah* (The Prophetic Biography), ed. Jamāl Thābit, Muḥammad Maḥmūd, and Sayyid Ibrāhīm, 2nd ed., Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1419 AH (1998 CE).
- Ibn Khālawayh, Ḥusayn ibn Aḥmad, *al-Ḥujjah fī al-Qirā’āt al-Sab‘* (The Proof for the Seven Qur’anic Readings), Beirut: Dār al-Shurūq, 1401 AH (1981 CE).

- Ibn Khaldūn, Abū Zayd ‘Abd al-Rahmān ibn Muḥammad, al-‘Ibar, Tārīkh Ibn Khaldūn (The Book of Lessons: The History of Ibn Khaldūn), tr. ‘Abd al-Muḥammad Āyatī, 1st ed., Tehran: 1364 SH (1985 CE).
- Ibn Khayyāt, Khalīfah, Tārīkh Khalīfah ibn Khayyāt (The History of Khalīfah ibn Khayyāt), ed. Akram Ḍiyā’ al-‘Umarī, 1st ed., Baghdad: al-Majma’ al-‘Ilmī al-‘Irāqī, 1386 AH (1966 CE).
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram, Lisān al-‘Arab (The Tongue of the Arabs), Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1988 CE.
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram, Lisān al-‘Arab (The Tongue of the Arabs), vol. 1, p. 128.
- Ibn Sa’d, Muḥammad, al-Ṭabaqāt al-Kubrā (The Major Book of Classes), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1410 AH (1990 CE).
- Ja’fariyān, Rasūl, Tārīkh-i Sīyāsī-yi Islām: Tārīkh-i Khulafā az Riḥlat-i Payāmbār tā Zawāl-i Umaviyyān (The Political History of Islam: The Caliphs from the Prophet’s Passing to the Decline of the Umayyads), 2nd ed., Qom: Dalīl-i Mā, 1382 SH (2003 CE).
- Kamālī Dizfūlī, Sayyid ‘Alī, Shinākht-i Qur’ān (Understanding the Qur’an), 1st ed., Intishārāt-i Fajr, 1364 SH (1985 CE).
- Ma’rifat, Muḥammad Hādī, ‘Ulūm Qur’ānī, p. 166.
- Ma’rifat, Muḥammad Hādī, Al-Tamhīd fī ‘Ulūm al-Qur’ān, vol. 2, p. 9.
- Ma’rifat, Muḥammad Hādī, Tārīkh al-Qur’ān, 1st ed., Qom: SAMT, 1375 SH (1996 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir, Biḥār al-Anwār, Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī, 1403 AH (1983 CE).
- Mudarrisī Ṭabāṭabā’ī, Ḥusayn, Mīrāth-i Maktūb-i Shī‘ah az Sih Qarn-i Nakhustīn-i Hijrī (The Written Heritage of Shi‘ism from the First Three Centuries AH), eds. ‘Alī Qarrā’ī and Rasūl Ja’fariyān, Qom: Kitābkhānah-yi Takhaṣṣuṣī-yi Tārīkh-i Islām wa Īrān, 1383 SH (2004 CE).
- Muṭahharī, Murtaḍā, Khadamāt-i Mutuqābil-i Islām wa Īrān (Mutual Services of Islam and Iran), Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī, 1362 SH (1983 CE).
- Nūzarī, Ḥusayn ‘Alī, Falsafah-yi Tārīkh, Ravesh-Shināsī wa Tārīkh-Nigārī (Philosophy of History, Methodology, and Historiography), 1st ed., Tehran: Ṭarḥ-i Naw, 1379 SH (2000 CE).
- Qummī, Muḥaddith, Safīnat al-Biḥār, Farāhānī Publications, n.d., n.p.
- Qurtubī, Muḥammad ibn Aḥmad, Al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur’ān, Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣriyyah, 1384 AH (1964 CE).
- Rāmiyār, Maḥmūd, Tārīkh-i Qur’ān (The History of the Qur’an), 2nd ed., Tehran: Sepehr, 1362 SH (1983 CE).

- Rūḥ al-Amīnī, Maḥmūd, Mabānī-yi Insān-shināsī (Foundations of Anthropology), p. 15.
- Sa'īdiyān Jazī, Maryam, Qabīlah-yi Banū Tamīm wa Naqsh-i Ān dar Tārīkh-i Islām wa Īrān (The Tribe of Banū Tamīm and Its Role in the History of Islam and Iran), Qom: Kitābkhānah-yi Takhaṣṣuṣī-yi Tārīkh-i Īrān wa Islām, 1382 SH (2003 CE).
- Shahīdī, Ja'far, Tārīkh-i Taḥlīlī-yi Islām (Analytical History of Islam), 18th ed., Tehran: Nashr-i Dānishgāhī, 1374 SH (1995 CE).
- Shalabī, Hind, Al-Qirā'āt bi-Ifriqiyyah min al-Faṭḥ ilā Muntaṣaf al-Qarn al-Khāmis al-Hijrī (Qur'anic Readings in Africa from the Conquest to the Mid-5th Century AH), Dār al-'Arabiyyah li-l-Kitāb, 1983 CE.
- Shaykh Muḥīd, Abū 'Abd Allāh Muḥammad ibn Muḥammad ibn Nu'mān, Al-Jamal, ed. Sayyid 'Alī Mīr Sharīfī, 1st ed., Qom: Maktab al-'Ulūm al-Islāmī, 1413 AH (1992 CE).
- Ṣubḥī Ṣāliḥ, Mabāḥith fī 'Ulūm al-Qur'ān, pp. 19–20.
- Suyūṭī, Jalāl al-Dīn 'Abd al-Raḥmān, Al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān, ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, 2nd ed., Miṣr: N. Riḍā, 1363 AH (1944 CE).
- Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr, Jāmi' al-Bayān fī Ta'wīl al-Qur'ān, Beirut: Mu'assasat al-Risālah, 1420 AH (2000 CE).
- Ṭabrisī, Faḍl ibn Ḥasan, Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān, Beirut: Mu'assasat al-A'lamī, 1415 AH (1995 CE).
- Ṭūsī, Abū Ja'far Muḥammad ibn Ḥasan, Ikhtiyār Ma'rifat al-Rijāl, known as Rijāl al-Kashshī, ed. Ḥasan Muṣṭafavī, Mashhad: Dānishgāh-i Mashhad, 1348 SH (1969 CE).
- Wāqidi, Muḥammad ibn 'Umar, Kitāb al-Maghāzī, ed. Marsden Jones, 3rd ed., Beirut: A'lamī.
- Ya'qūbī, Aḥmad ibn Abī Ya'qūb, Tārīkh al-Ya'qūbī, 1st ed., Qom: Amīr Qom, Manshūrāt Sharīf Raḍī, n.d.
- Zanjānī, Abū 'Abd Allāh, Tārīkh-i Qur'ān (The History of the Qur'an), Tehran: al-Sat, n.d.